

Nevenka Troha

Slovenski zgodovinarji in vprašanje »fojbc«

Referat na seminarju: Politična identiteta Republike Italije. Za politiko spomina v današnji Italiji (Rim, 26. in 27. junij 1997)

Čeprav je bilo vprašanje ravnanja jugoslovanskih oblasti v času njihove zasedbe celotne Julijske krajine (1. maj – 12. junij 1945), zlasti vprašanje aretacij, deportacij in usmritev – »vprašanje fojbc« – na Primorskem in med slovensko manjšino v Italiji ves čas navzoče, se slovensko zgodovinarstvo dolga leta tega problema ni lotevalo. Na to je v veliki meri vplivalo dejstvo, da takratne oblasti raziskavi te problematike niso bile naklonjene in so bili zato nedostopni tudi viri. Raziskave povojne zgodovine so se v Sloveniji začele dokaj pozno, raziskovalcev je bilo malo in zato ob obširni in kompleksni problematiki nacionalne zgodovine »vprašanje fojbc« ni bilo primarno. Upoštevati moramo tudi objektivno dejstvo, da ima Slovenija le nekaj več prebivalcev kot italijanska dežela Furlanija – Julijska krajina in tako omejene kadrovske potencialne in finančne možnosti, slednje tudi zato, ker je bila vse od začetka osemdesetih let skupaj z Jugoslavijo v stalni gospodarski krizi.

Raziskave so neposredno povezane z ohranjenostjo in dostopnostjo virov. V slovenskih arhivih je gradivo o »vprašanju fojbc« postopoma postajalo dostopno od začetka in zlasti od srede osemdesetih let, po osamosvojitvi Slovenije pa je njegova uporaba skoraj brez omejitev ne le za domače, ampak tudi za tuje raziskovalce (to odprtost so »izkoristili« zlasti sodelavci tržaškega Inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja¹). V Sloveniji je gradivo o tej problematiki v različnih fondih Arhiva Republike Slovenije (ARS), največ v fondih bivšega arhiva CK ZKS, v arhivu Ministrstva za notranje zadeve, ki bo prav tako v kratkem priključen ARS, in v pokrajinskih arhivih v Kopru in v Novi Gorici. Zaenkrat še nimamo pregleda nad gradivom Ozne (oz. Udbe, Organizacije za zaščito naroda), ki se je ohranilo na več deset tisoč mikrofilmskih posnetkih in na katerih so verjetno tudi nekateri dokumenti o »vprašanju fojbc«, po nekaterih ustnih informacijah zlasti gradivo goriške Ozne. Žal pa v slovenskih arhivih ni nekaterih fondov, ki so za raziskavo posameznih problemov temeljni (naj izpostavim zlasti vprašanje kvantifikacije, vprašanje sodnih postopkov). Tu gre predvsem za gradivo Jugoslovanske armade (in v njenem okviru vojaških sodišč), gradivo centralne in deloma tudi tržaške Ozne, ki je imela pri aretacijah, pri preiskavah ter usmrtitvah zlasti civilistov, deloma pa tudi pripadnikov oboroženih formacij, odločilno besedo, za nekoliko kasnejše obdobje pa tudi za gradivo Vojne uprave Jugoslovanske armade (VUJE), ki je upravljala cono B Julijske krajine in nato cono B STO. Gradivo teh institucij je danes v jugoslovanskih (srbskih) arhivih, ki so slovenskim raziskovalcem trenutno nedostopni. Razen za gradivo VUJE nimamo podatkov o mestu hrambe in ohranjenosti virov. Ob tem naj omenim, da so se deli gradiva nekaterih zgoraj omenjenih institucij ohranili, tudi pomotoma, v fondih drugih organizacij, ki pa so ostali v Sloveniji. Tako je za razumevanje načina aretacij pomembno gradivo 3. sektorja Ozne Trst mogoče najti med gradivom iz časa po umiku Jugoslovanske armade.²

T.i. tabu teme slovenske zgodovine so prodrle v javnost v osemdesetih letih, ko je bilo objavljenih več knjig in razprav, največ o Dachauskih procesih (konstruirani procesu proti »gestapovcem« med slovenskimi taboriščniki), ravnanju v zaporih (Goli otok, Bileča), pa tudi o

¹ Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli – Venezia Giulia.

² Arhiv Republike Slovenije (ARS), enota za dislocirano arhivsko gradivo I (I), f. Arhiv informacijske službe in protifašističnega boja (AIS).

povojnih pobojih slovenskih domobrancev. Ob tem moram dodati, da je tudi takratna oblast, v veliki meri zaradi pritiskov javnosti, pričela z odpiranjem nekaterih problemov, zlasti Dachauskih procesov, manj poveljnih pobojev, ni pa se lotila »vprašanja fojb«.

Ocena Gianpaola Valdevita v uvodu nedavno izšle publikacije *Fojbe – breme preteklosti*,³ v kateri je zapisal, da so slovenski zgodovinarji dolga leta vso »krivdo« fojb pripisovali le maščevanju za zločine fašizma, tako ni povsem točna zaradi dejstva, da slovenski zgodovinarji o tej problematiki niso zapisali skoraj ničesar. Slovensko zgodovinsko je pričelo s prvimi obravnavami tega vprašanja v drugi polovici osemdesetih let. Fojbe so bile ena od tem (referent je bil sicer Italijan – Galiano Fogar) slovensko – italijanskega znanstvenega posvetovanja leta 1986 v Trstu. Referati so bili v slovenščini objavljeni leta 1988.⁴ Decembra 1987 in januarja 1988 sta Samo Pahor in Dušan Biber v reviji *Naši razgledi* objavila prispevka o tej tematiki, ki pa sta se lotevala zlasti vprašanja virov. Leta 1990 je Tone Ferenc objavil članek o vprašanju Italijanov, ki so bili odpeljani iz ljubljanskih zaporov Ozne decembra 1945 in januarja 1946, in so pogrešani. O problematiki je občasno pisal Jože Pirjevec. V naslednjih letih je nato izšlo več člankov in problemskih zapisov. Od leta 1993 poteka v okviru raziskave o slovensko-italijanskih odnosih in o poveljnem dogajanju na Primorskem – Julijski krajini tudi raziskava o delovanju jugoslovanskih oblasti med zasedbo Julijske krajine in o »vprašanju fojb«. S to problematiko se poleg mene ukvarja zlasti kolegica Nataša Nemec, ki raziskuje problematiko na Goriškem. Raziskave slovenskih zgodovinarjev so zato po obsegu in poglobljenosti seveda neprimerljive z dolgoletnimi raziskavami italijanskega zgodovinskega.⁵

Gianpaolo Valdevit ocenjuje moje delo deloma tudi kot nadaljevanje tendence slovenskega zgodovinskega, ki naj bi razumelo ravnanje jugoslovanskih oblasti maja 1945 le kot posledico ravnanja fašizma in ki postavlja na prvo mesto obrambo nacionalnega interesa. Dopuščam možnost, da so moje ocene lahko tako razumljene, deloma zaradi dejstva, da poudarjam zlasti tisto, kar mi je manjkalo v ocenah italijanskih kolegov. Ne delim pa njegovega mnenja, da so moji zaključki in zaključki slovenskega zgodovinskega v nesoglasju z zadnjimi objavami italijanskih zgodovinarjev (Gianpaolo Valdevit, Raul Pupo, Roberto Spazzali). V osnovi se strinjam tudi z njegovo oceno, v kateri je zapisal, da »v tržaškem dogajanju antagonizem med fašizmom in protifašizmom ne zadošča za razlago »ljudskega besa«, dogajanje ni bilo zgolj poravnava računov, niti zgolj nasilen odgovor na fašistično in nacistično nasilje, ki se je razprostrlo nad Julijsko krajino, ampak je bilo tudi izraz revolucionarnega upora, povezanega v nekaterih odsevih tudi s perspektivo jutrišnjega dne.«⁶ Sama vidim razlike v zaključkih slovenskih in italijanskih zgodovinarjev (ocene posameznikov so seveda med seboj marsikdaj različne in smo v nevarnosti, da jih preveč poenotimo) ne toliko v prepoznavanju posameznih elementov problema, ampak zlasti v vrednotenju nekaterih od njih. Vzrok zanje je poleg različnih »zgodovinskih korenin« verjetno tudi dejstvo, da italijanski kolegi ne poznajo slovenščine in so pri obravnavi slovenskih virov omejeni na prevode le-teh. Prav tako je zato relativno omejeno tudi njihovo poznavanje slovenske literature.

³ Foibe. Il peso del passato (Venezia Giulia 1943–1945), uredil G. Valdevit, IRSML nel Friuli – Venezia Giulia, Marsilio, Trst, Benetke 1997, str. 10. V knjigi so objavljeni prispevki: G. Valdevit: Foibe. L'eredità della sconfitta (str. 15–32); R. Pupo: Violenza politica tra guerra e dopoguerra: il caso delle foibe giuliane 1943–1945 (str. 33–58); N. Troha: Fra liquidazione del passato e costruzione del futuro. Le foibe e l'occupazione jugoslava della Venezia Giulia (str. 59–96); R. Spazzali: Cantabilità degli infoibati. Vecchi elenchi e nuove fonti (str. 97–127).

⁴ G. Fogar, Vidiki in problemi položaja Julijske krajine 1943–1945, zbornik Trst 1941–1947, Koper 1988, str. 89–105.

⁵ S. Pahor, Openska Bršljanovca in bazoviški Šoht, Naši razgledi, 25. december 1987; D. Biber, Kako do »virov« o fojbah?, Naši razgledi, 15. januar 1988; T. Ferenc, Kako so bili usmrčeni. Podatki iz jugoslovanskih virov o Italijanih, ki so bili maja 1945 deportirani v Ljubljano, »Primorski dnevnik«, 7. avgusta 1990; T. Ferenc, Non più segreti sull'Ozna, Il Piccolo, 7. avgust 1990; N. Troha: Aretacije, deportacije in usmrtilve, Razgledi, 16. in 30. september 1994; N. Nemec: La ricerca storica sulle deportazioni in maggio 1945. Nuova iniziativa isontina, Gorica, dec. 1994, str. 62–68; isto, maj 1995, str. 36–42; isto, 1996, str. 36–42; N. Nemec: Kako priti fojbam do dna?, Oko, št. 78–88, Nova Gorica, 24. oktober 1996 – 11. februar 1997.

⁶ G. Valdevit, Foibe: L'eredità della sconfitta, v Foibe, Il peso del passato, cit., str. 18, 19.

Eno od temeljnih vprašanj, ki jih slovenski zgodovinarji in jaz sama drugače ocenjujemo in ki je neposredno povezano tudi z aretacijami, deportacijami in usmrčitvami, je vprašanje, zakaj je Jugoslovanska armada sploh zasedla Julijsko krajino in zakaj samo tu na celotnem stičišču armad, ki so z vzhoda in zahoda prodirale v Nemčijo, ni prišlo do sporazuma o razmejitveni črti zasedbe. Strinjam se z ocenami italijanskih zgodovinarjev, da je Jugoslovanska armada prišla v še neosvobojena območja Julijske krajine kot državna oblast (potere di stato) in da je prišla tudi vzpostaviti in širiti komunizem, saj je bil Trst razumljen kot branik komunizma v Jugoslaviji in dalje proti vzhodu ter kot most za širitev komunizma na zahod. A prišla je tudi in predvsem, in tu je bistvena razlika v našem vrednotenju, osvobodit svoje sorojake. Josip Broz Tito je 9. maja 1945 v depeši 4. armadi zapisal, da je vse območje, ki ga je Jugoslavija zasedla z velikimi žrtvami, po mednarodnem pravu njena okupacijska cona. Obenem pa je ta zasedba zanj pomenila, kot je zapisal Tito, »da smo te kraje, ker etnično pripadajo naši domovini.«⁷ Pri tem moramo upoštevati, da je t.i. Zedinjena Slovenija, v katero je vključeno celotno slovensko etnično ozemlje (v skladu s teorijo o pripadnosti mesta zaledju, ki so jo komunisti le prevzeli in ne utemeljili, je vključevalo tudi mesta, v kateri so bili Italijani v večini), bila vse od napada na Jugoslavijo leta 1941 temeljna zahteva vseh slovenskih političnih strank in grupacij v celotnem spektru od desne proti levi in vseh primorskih Slovencev. Obenem pa so protitalijanski krogi v Julijski krajini v veliki večini, tudi protifašisti v Narodnoosvobodilnem odboru Julijske krajine (Comitato di liberazione nazionale Giuliano, CLN Giuliano) – nekoliko se razlikujejo le stališča tržaško-koprškega škofa dr. Antonia Santina, goriškega CLN in še koga – vztrajali na ohranitvi rapalske meje, ki so jo utemeljevali s teorijo o pripadnosti zaledja mestu. Pozablja pa se, da je bilo v okviru rapalske meje zaledje razumljeno zelo široko in je obsegalo obsežna povsem slovenska območja ter vključevalo več kot četrtno slovenskega naroda.⁸

Ravno te diametralno nasprotni si mejne zahteve so bile že med vojno, zlasti pa ob njenem koncu, temelj nesporazuma tudi med slovenskimi in italijanskimi protifašisti. Po moji oceni italijansko zgodovinopisje pogosto identificira vprašanje Julijske krajine le z vprašanjem narodnostno mešanih območij na Tržaškem, na Goriškem in v Istri. Dejstvo, da ocenjujem reševanje slovenskega (in hrvaškega) narodnega vprašanja v odločitvi jugoslovanskih oblasti za zasedbo Julijske krajine kot eno ključnih ali kot ključno, seveda ne pomeni, da se strinjam z jugoslovanskimi maksimalističnimi mejnimi zahtevami. A v narodnostno mešani Julijski krajini ne moremo razumeti ravnanja Jugoslovanske armade in načrtov jugoslovanskega vodstva le kot pohlep po ozemlju ter po oblasti in obenem ne videti istega tudi v italijanskih zahtevah po ohranitvah starih mej.

Strinjam se, da »fojbe« niso bile le poravnava računov za preteklost in da so v načrtih jugoslovanskega vodstva, ki se je odločalo za takšno ravnanje, pomembno vlogo igrali tudi ali v veliki meri drugi vzroki. Jugoslovanska oblast je aretacije, deportacije in usmrčitve, podobno kot drugje v Jugoslaviji, izvajala tudi zato, da bi čim bolj onemogočila potencialno opozicijo, ki bi ovirala novo komunistično oblast, v Julijski krajini pa tudi tiste, ki so nasprotovali priključitvi k Jugoslaviji. Sam potek je bil izveden na isti način, ki je bil uporabljen že poprej na osvobojenem območju v Jugoslaviji in tudi kasneje v povojnih obračunih z jugoslovanskimi kolaboracionisti, a tudi z drugo opozicijo. Obenem moramo upoštevati čas in prostor, v katerem so se aretacije in likvidacije dogajale, čeprav seveda ubijanje in teror, ki sta se dogajala poprej, ne moreta upravičiti kasnejšega ubijanja. Čas pa je bil čas po več kot dveh desetletjih mejnega fašizma z vsemi njegovimi raznarodovalnimi ukrepi, čas po italijanski okupaciji velikega dela slovenskega ozemlja skupaj z glavnim mestom Ljubljano, čas po kruti vojni. Tako pri analizi podatkov o usmrčenih maja 1945 lahko ugotovimo, da so bili likvidirani v veliki meri pripadniki fašizma in kolaboracije

⁷ ARS, fond Edvard Kardelj, šk. 35/16, depeša J. Broza 4. armadi JA, 9. maj 1945.

⁸ Po podatkih štetja prebivalstva leta 1910 je na območju med rapalsko mejo in mejo, sprejeto z mirovno pogodbo leta 1947, ki je bilo priključeno takratni Ljudski republiki Sloveniji (brez Koprškega, ki ostane v coni B STO) živel nekaj nad 180.000 ljudi, med njimi le 222 Italijanov, v Statistische Monatschrift, Neue Folge, XVIII Jg., Juni-Juli Heft, Wien 1913, str. 3232.

z Nemci, med katere so sodili tudi pripadniki vojaških, policijskih in paravojaških enot, ki so fašistično državo simbolizirali in izvajali njene ukaze, sami pa usmrtitve večinoma niso zaslužili, tudi po takratnih ostrih kriterijih ne. Jugoslaviji naklonjeno lokalno prebivalstvo je aretacije sprejemalo kot zaslužen kaznen. Ne moremo pa reči, da jih je zahtevalo v obsegu in na način, na katerega so bile izvedene. To dokazujejo tudi številne intervencije za tiste, ki so bili zaprti po nedolžnem.

Če je kateri, potem je čas jugoslovanske zasedbe Julijske krajine v spominu lokalnega prebivalstva povsem različen, za nekoga evforična osvoboditev, za drugega kruta okupacija. V zavesti mnogih Italijanov je vse do danes poistoveten s pojmi jugoslovanska okupacija, fojbe, slovanski imperializem, slovansko barbarstvo, slavokomunizem in tudi genocid. Trst z Julijsko krajino je zanje, kot beremo v virih, le prešel »iz nacifašističnega suženjstva v še hujše«. ⁹ Jugoslovansko taborišče za vojne ujetnike v Borovnici je bilo takoj poistoveteno z nacističnim uničevalnim taboriščem Dachau, nihče pa ga ni primerjal n.pr. z italijanskim taboriščem na Rabu.

A obenem je ta čas v zavesti mnogih Slovencev, pa tudi precejšnjega dela Italijanov, zlasti v Trstu, Trziču in Miljah, poistoveten s pojmom zmagoslavje, svoboda, saj so le ti, kot pričajo viri, ob prihodu slovenskih partizanov »ponoreli od navdušenja«. ¹⁰ Osvoboditve primorski Slovenci niso razumeli le kot izgon okupatorja – Nemcev, ampak tudi in predvsem, zaradi njene raznarodovalne politike, kot izgon Italije. S priključitvijo Julijske krajine k Jugoslaviji so se strinjali domala vsi Slovenci, tudi tisti, ki so sicer odklanjali komunizem, hkrati pa prav zaradi njenega komunizma tudi mnogi Italijani. ¹¹ Velika večina Slovencev tako ni razumela takratnega dogajanja kot odločitev za demokracijo ali totalitarizem, ampak kot odločitev za svojo matično državo in kot jamstvo za svoj nacionalni obstoj. Tudi velik del italijanskega proletariata jo je razumel kot odločitev za državo ljudske oblasti.

Verjetno bo najtežje razrešiti vprašanje števila ubitih in umrlih. Pri tem naj poudarim, da se številke razlikujejo, poleg propagandističnega naboja, ki je velikokrat prisoten, napak itd., tudi zaradi dejstva, da zajemajo različna obdobja in različna območja, nekateri sezname zajemajo tudi celotno italijansko okupirano območje v Jugoslaviji in vse umrle od leta 1941 dalje.

In še nekaj, morda v razmislek. K razširjanju »mita o fojbah« je veliko prispevala Jugoslavija, ki je likvidacije ves čas zanikala in ni nikoli objavila svojih podatkov, o smrti v veliki večini (razen za nekatere vojne ujetnike) tudi ni obveščala sorodnikov. Takšno ravnanje pripisujemo njenemu totalitarizmu. Primerjave morda niso na mestu in ne morejo upravičiti njenega ravnanja. A vendar, ali je demokratična Italija kdaj objavila svoje podatke o umrlih Slovincih v italijanskih taboriščih, n.pr. na Rabu? Poudarjanje krivde nasprotnika in zamolčevanje svoje lastne je v zavesti javnosti (ne v krogih zgodovinarjev) ustvarilo izkrivljeno sliko dogajanja. V Italiji se je pozabljalo na fašizem, na to, da so tudi med Italijani osumljeni vojnih zločinov, pozabljalo se je dejstvo, da sta bili v začetku stoletja Gorica in Trst tudi slovenski kulturni središči. V Sloveniji in Jugoslaviji se, razen na Primorskem, skoraj ni vedelo za fojbe, niti za to, da so bili Koper, Izola in Piran ob koncu vojne skoraj povsem italijanski. Zgodovinarji lahko veliko storimo za razbijanje mitov, a svoj delež mora dodati tudi politika v obeh državah.

⁹ V originalu se tekst glasi: »...é piombata dalla schiavitù nazifascista a un peggiore stato di cose«, Ministero degli Affari Esteri, Archivio storico diplomatico (ASDMAE), Affari politici (AP) 1930–1945, Jugoslavia, b. 149, vojaško poročilo o vstajo domoljubov v Trstu 30. aprila 1945, 12. maj 1945.

¹⁰ ARS, I, f. Edvard Kardelj, šk. 29, depeša E. Kardelja J. Brozu, 5. maj 1945. O sprejemu slovenskih partizanov v Gorici glej A. Novak, Črniška kronika, uredil B. Mlakar, Gorica 1992, str. 220.

¹¹ N. Troha, Slovensko-italijanski odnosi v coni A Julijske krajine v luči dokumentov projugoslovanskih sil, doktorska disertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1996, str. 45–51.

Dodatek¹²

Osnovni točki, ki sta ob koncu vojne opredeljevali odnose med političnimi strankami in gibanji na Primorskem – v Julijski krajini,¹³ na osnovi katerih so se sklepala zaveznitva, sta bili ohranitev rapalske meje ali njena sprememba in z njo povezana rešitev slovenskega narodnega vprašanja oziroma vključitev v Jugoslavijo, ter socialistična revolucija in ljudska oblast. Opredeljevanje strank in gibanj, pa tudi posameznikov je bilo tako odvisno predvsem od njihove socialne in narodnostne pripadnosti, zlasti v manjših krajih pa je na odločanje ljudi vplivalo tudi razpoloženje v okolju, odnos »vaških veljakov« in zlasti duhovščine, pretekle, največ medvojne izkušnje ipd.

Na splošno lahko rečemo, da so bili ob koncu vojne za priključitev k Jugoslaviji skoraj vsi Slovenci, pri katerih je prevladala narodnostna izbira, pri velikem delu njih pa tudi socialna, zaradi katere se je za Jugoslavijo opredelil tudi velik del italijanskega delavstva. Za Italijo se ni opredelil skoraj noben Slovenec. Navdušenje Slovencev do novih jugoslovanskih oblasti so zmanjševale nepravilnosti, zlasti vojske in Ozne, kot so bile razne zaplembe, rekvizicije, pa tudi nekatere neupravičene aretacije.¹⁴ Jugoslovanske oblasti so namreč aretirale tudi nekatere vidne primorske politike, ki so jih sumili »paktiranja z Angleži«; te pa so večinoma kmalu izpustili. Največ aretiranih Slovencev pa je bilo domobrancev, predvsem z Goriškega.¹⁵

Zaradi njene socialne komponente so, kot sem omenila, priključitev k Jugoslaviji podpirali mnogi italijanski delavci, zlasti v Trziču in Trstu. Deloma tudi pod vplivom jugoslovanske propagande so verjeli, da bodo priključeni državi, ki je bila del velike socialistične družine na čelu s Sovjetsko zvezo.¹⁶ Poleg delavstva je jugoslovanske oblasti podprl tudi del levo usmerjene italijanske inteligence, ne le komunisti, in nekateri Furlani v upanju, da se bodo priključili državi, ki bi bila drugačna kot je bila fašistična Italija in bi upoštevala stoletno furlansko-slovensko sožitje na Goriškem.¹⁷

Italijo so hoteli, razen redkih, ki so se zavzemali za neodvisnost Julijske krajine ali njenih delov, vsi ostali Italijani, ki so bili »politično« aktivni, teh pa je bilo sčasoma vedno več. Bili so tudi proti jugoslovanski zasedbi in ne le proti priključitvi Julijske krajine k Jugoslaviji, jugoslovanskih partizanov niso sprejemali kot osvoboditelje, ampak bolj kot sovražnike in nove okupatorje.¹⁸ Med »molčečo večino«, torej tistimi, ki jih »politika ni zanimala«, so bili zlasti Italijani. Vendar so se tudi njihovih pogledi sčasoma spreminjali, deloma zaradi ukrepov jugoslovanskih oblasti, pa tudi vsakdanjega življenja, ki je bilo dokaj revno. Vse bolj so se tudi dotle neopredeljeni Italijani aktivno vključevali v »protijugoslovansko gonjo«.¹⁹

¹² Zaradi boljšega razumevanja prispevka Slovenski zgodovinarji in vprašanje »fojb«, ki je vezan na v italijanščini objavljeno razpravo, v dodatku podajam krajši pregled problematike.

Vprašanje aretacij, deportacij in usmrteitev, ki so jih jugoslovanske oblasti izvajale v času vojaške zasedbe Julijske krajine in ki je v javnosti poistoveteno z »vprašanjem fojb«, je kot posebno poglavje obdelano v N. Troha: Slovensko-italijanski odnosi v coni A Julijske krajine, doktorska disertacija, cit., str. 27–98. Poglavje je bilo v italijanščini objavljeno v knjigi: Foibe. Il peso del passato, cit., str. 59–96, medtem ko v slovenščini skupaj s celotno disertacijo še čaka na izid. Na osnovi prvih rezultatov moje raziskave je v slovenščini izšel članek N. Troha: Aretacije, deportacije in usmrtnice v Julijski krajini, Razgledi, 16. in 30. september 1994.

¹³ S Primorsko oz. Julijsko krajino je tu mišljeno območje med rapalsko mejo in mejo med Avstro-Ogrsko in Italijo iz leta 1915, razen Kanalske doline.

¹⁴ Arhiv ministrstva za notranje zadeve (AMNZ), 301/55, Ozna za okrožje Trst, poročilo 14. maja 1945; ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 153, poročilo: Položaj v Julijski krajini in Furlaniji, 4. junija 1945; ARS, I, f. PNOO, m. 3, dopis javnega tožilca za Slovensko primorje in Trst dr. S. Petarina javnemu tožilcu za Slovenijo dr. J. Stantetu 12. junija 1945.

¹⁵ Podatki Nataše Nemeč, Goriški muzej.

¹⁶ ARS, I, f. AIS, ae 90, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 9. maja 1945; N. Troha, Aretacije, deportacije in usmrtnice, cit.

¹⁷ I Cattolici isontini nel XX secolo, knj. 3, Gorica 1987, L. Tavano, str. 170.

¹⁸ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 149, vojaško poročilo o vstaji domoljubov v Trstu 30. aprila 1945, 12. maja 1945.

¹⁹ ARS, I, f. AIS, ae 114, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 18. maja 1945.

Jugoslovanske oblasti so ob svojem prihodu na dotlej še neosvojen območja Julijske krajine izhajale iz stališča, da je potrebno na zasedenem območju čim prej vzpostaviti popoln nadzor, zato so bili njihovi ukrepi v prvih dneh ostri. Ena od nalog je bilo t.i. čiščenje, ki naj bi potekalo na osnovi direktive: »Tako čistiti, toda ne na nacionalni bazi, temveč na bazi fašizma.«²⁰ Glavni namen represije je bilo kaznovanje tistih, tako Slovencev kot Italijanov, ki so bili kakorkoli obremenjeni s fašizmom, in ki ga je zahtevalo tudi prizadeto prebivalstvo. Vendar pa je bil »fašist«, sovražnik, poleg dejanskih fašistov tudi vsak, ki se ni strinjal z jugoslovansko zasedbo in s predvideno priključitvijo, ki ni položil orožja in ni sprejemal Jugoslovanske armade kot osvoboditeljice. To je bila osnovna ločnica, ki je delila ljudi na »naše« in »njihove«, na osnovi te opredelitve so bili kot fašisti razumljeni tudi nekateri protifašisti, zlasti člani CLN in so aretacije zajele tudi nekatere od njih.²¹ Aretacije so iz različnih vzrokov, pomot, osebnega maščevanja, nedoslednosti navodil, zajele tudi nekatere, ki niso politično delovali. Pri tem je prihajalo do samovoljnosti, ki so jih vršili ali posamezni narodnoosvobodilni odbori ali drugi organi, pa tudi posamezni pripadniki Narodne zaščite.²²

Pri izvajanju čiščenja – epuracije je imela ključno vlogo Ozna, ki je sicer tesno sodelovala s tamkajšnje ljudsko oblastjo, vojsko in političnimi organizacijami, a glede na pristojnosti, ki jih je imela, bolj v funkciji njihovega nadzora.²³ Naloge policije je izvajala Narodna zaščita (NZ). Poleg Ozne in Narodne zaščite, ki je aretacije vršila po nalogu prve, so aretacije vojakov in drugih oboroženih oseb v prvih dneh maja 1945 praviloma izvajale vojaške enote. Kasneje je bila za aretacije po nalogu javnega tožilca pristojna le Narodna zaščita. Dokler ni bilo natančno razmejenih pristojnosti, so naloge Narodne zaščite ponekod prevzeli kar člani NOO, ki so marsikdaj tudi odločali o tem, koga aretirati.²⁴ Največ aretacij je bilo med 2. in 8. majem 1945 in so zajele zlasti Trst ter Gorico, manj druge kraje. Nato pa so bile, največ zaradi odmeva, ki so ga povzročile med zavezniki in v Italiji, omejene.²⁵ Celotno število aretiranih ni znano, lahko pa sklepamo, da jih je bilo samo v Trstu več tisoč. Glede na število prebivalstva so bile še bolj množične v Gorici.²⁶

Na osnovi dostopnega gradiva lahko sklepamo, da je bila večina aretiranih izpuščena že po nekaj dneh ali tednih.²⁷ Ostali so bili poslani v zbirna taborišča na Primorskem, od koder so jih poslali v Jugoslavijo ali pa so bili usmrčeni.²⁸ Večina usmrtitev je bila izvršena med 2. in 15. majem 1945, nekatere tudi kasneje, a te niso bile več tako množične.²⁹ Usmrčeni v prvi polovici

²⁰ Te navedbe se pojavljajo v več depešah, n.pr. ARS, I, f. CKKPS, ae 91, depeša CK KPS Obkom KPS za Slovensko primorje št. 89, 29. aprila 1945; isto, št. 212, 30. aprila 1945; depeša CK KPS B. Kraigherju št. 99 30. aprila; isto, 1. maja 1945.

²¹ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 144, Memorandum o deportacijah italijanskih državljanov v Jugoslavijo maja in junija 1945. Ozemeljsko vprašanje kot enega od osnovnih razlogov za ravnanje ene ali druge strani izpostavljajo tudi nekateri italijanski pisci kot n.pr. E. Maserati, L'occupazione jugoslava di Trieste, maggio – giugno 1945, Videm 1966, str. 113; D. De Castro, navedba v R. Spazzali, Foibe. Un dibattito ancora aperto, Trst 1990, str. 491.

²² ARS, I, f. AIS, ae 83, poročilo o delovanju Narodne zaščite, 11. september 1945.

²³ ARS, I, f. OKKPJK za Goriško, m. 1a, zapisnik seje OK KPS 10. avgusta 1945.

²⁴ ARS, I, f. AIS, ae 86, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 9. maja 1945; ae 62, razni obrazci; ARS, bivši arhiv INZ (II), f. PNOO, fasc. 29, poročilo javnega tožilca za Slovensko primorje in Trst dr. S. Peterina za čas od osvoboditve do 20. junija 1945, 7. julij 1945; m. 1, zapisnik 2. izredne seje KNOO za Sežano 5. maja 1945; izjava R. Uršiča avtorici.

²⁵ ARS, I, f. AIS, ae 44, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 9. maja 1945; ae 97, isto, 11. maja 1945; ae 140, seznam, ki ga je z datumom 17. december 1945 izdal Odbor za iskanje internirancev v Jugoslaviji; R. Spazzali, Foibe, str. 68.

²⁶ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 145, Center Julijske krajine, opomnik št. 16, 7. junija 1945, v katerem navajajo, da je bilo v Gorici do 15. maja 1945 aretiranih sedem tisoč Italijanov; AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 15, iz časopisa Il lunedì 1. aprila 1946, članek: Izginuli, privatna preiskava.

²⁷ ARS, I, f. AIS, ae 41, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 6. maja 1945; ae 53, isto, 24. maja 1945; ae 101, isto, 12. maja 1945; ae 126, dopis B. Kraigherja kapetanu Lenartu 11. maja 1945; ae 127, dopis načelnika Ozne Trst S. Runka Miša B. Kraigherju 20. maja 1945; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, dopis CLNG Zavezniški vojaški upravi 14. junija 1945.

²⁸ National Archives, USA (NA), RG 226, L 58251, OSS, brzojavka 13. junija 1945; R. Spazzali, Foibe, str. 129.

²⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, b. 3, Obnašanje jugoslovanskih zasedbenih enot do italijanskega prebivalstva Julijske krajine in Dalmacije, nedatirano; b. 6, poročilo CLN ZVU 14. junija 1945; b. 4, poročilo Cip, nedatirano, v

maja 1945 so bili verjetno sojeni pred hitrim vojaškim sodiščem 4. armade JA. Neposrednih dokazov sicer ni, je pa na osnovi pričevanj in poteku množičnih likvidacij drugje v Sloveniji možno sklepati, da so bili ljudje najprej ustreljeni in nato vrženi v kraške jame – fojbe ali pa v zapuščene rudniške jaške. Med ustreljenimi je bil verjetno kakšen vržen v jamo še živ. Nekatere aretirane so brez odobritve višjih oblasti samovoljno likvidirali lokalni aktivisti ali pa člani Narodne zaščite. Te likvidacije so se večinoma dogajale na podeželju in so zajele predvsem Slovence. Italijanska propaganda jih je namenoma ali pa nevede proglasila za likvidacije Italijanov, ker so pač bili italijanski državljani.³⁰

Na Goriškem so danes ugotovljene tri jame, v katerih so trupla usmrčenih, in sicer dve ob cesti Nova Gorica-Trnovo pred vasjo Nemci (za Lesniko in za Cvetrežem) in ena ob cesti iz Grgarja proti Ravnici (brezno Podgomila). Vse tri so zaznamovane.³¹ Na Tržaškem je dejansko stanje težje ugotoviti, ker teh raziskav še ni bilo. Skoraj gotovo so trupla usmrčenih v jami – rudniškem jašku pri Bazovici, o čemer pričajo tudi ustni viri takoj po vojni, vendar ne v takšnem številu, kot jih navajajo na spomeniku.³²

Ostali zaprti so bili deportirani v Jugoslavijo: vojni ujetniki so bili kot poslani v ujetniška taborišča, politični zaporniki v preiskovalne zapore Ozne in po sodbi v kazenska taborišča ali zapore.³³

Čeprav nimamo točnih podatkov o kraju, času in vzroku smrti, so za območje današnje tržaške pokrajine in goriške pokrajine v njenih starih mejah, torej za območja, kjer so bile usmrtitve verjetno najbolj množične, dokaj zanesljivi in preverjeni podatki o številu in identiteti mrtvih, njihovi nacionalni pripadnosti, poklicu, deloma tudi o domnevni krivdi³⁴ posameznika oz. vzroku aretacije in usmrtitve. Furlanski Inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja je s sodelovanjem deželnega inštituta v Trstu v letih 1987 do 1993 objavil sezname vseh umrlih med zadnjo svetovno vojno, tudi maja 1945 deportiranih iz današnje goriške, videmske in tržaške pokrajine.³⁵

Po teh podatkih je na območju današnje tržaške pokrajine za posledicami jugoslovanske aretacije umrlo 619 ljudi. Iz razpoložljivih jugoslovanskih virov lahko ugotovimo, da so bili 4 med njimi ubiti med proitalijanskimi demonstracijami 5. maja 1945 v Trstu, 5 jih je bilo ugrabljenih oz. ilegalno aretiranih po odhodu jugoslovanske vojske, 6 jih je umrlo po prihodu domov, celo leta 1952, po podatkih iz jugoslovanskih virov je 1 aretirala nemška policija, 4 so bili aretirani pred 1. majem 1945, 8 je bilo ubitih na tem območju iz neznanih vzrokov in 9 naj bi bilo izpuščenih. Za slednje težko zanesljivo trdimo, da so dejansko preživeli. Brez navedenih je tako potem, ko so bili aretirani s strani jugoslovanskih oblasti od začetka maja do 12. junija 1945, umrlo 582 ljudi, ki so imeli domicil v sedanji tržaški pokrajini. Med njimi je bilo 15 žensk, 8 mladoletnih med 16. in 18.

---

katerem poročajo o skupini devetnajstih aretiranih, ki so bili odpeljani iz zaporov v Sežani 24. maja 1945, nekatere od teh naj bi našli v jami pri Podvelki pri Sežani; ARS, I, f. AIS, ae 126, dopis načelnika Ozne Trst S. Runka Miše B. Kraigherju 13. maja 1945.

³⁰ Kot tako lahko štejemo likvidacijo štirih ljudi, ki so jih zavezniške oblasti izkopale avgusta 1946 iz fojbe pri Gropadi, v ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 14, Ravnanje Jugoslovancev z Italijani po 8. septembru 1943, koncept. Med temi so bili ali Slovenci ali slovenskega porekla. Isto, Zločini, ki so jih izvedli na škodo italijanskega prebivalstva Slovani v Julijski krajini, 24. julija 1946; b. 6, poročilo o položaju v Trstu 1. julija 1946.

³¹ Podatki Nataša Nemeč, Goriški muzej.

³² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 34, dopis Glavnega poveljstva kraljevih karabinerjev različnim ministrstvom o položaju v Trstu, 13. junija 1945; b. 6, poročilo CLNG ZVU 14. junija 1945; isto, poročilo Akcijskega odbora Julijske krajine, nedatirano; AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 146, dokument CLNG: Vesti o fojbah, 17. avgusta 1945.

³³ R. Spazzali, Foibe, cit., str. 62; ARS, I, f. AIS, ae 143, seznam zaprtih v Ljubljani na osnovi podatkov, ki jih je za Giornale di Trieste dal izpuščeni Daniel Sinigoi maja 1947.

³⁴ V dokumentih je naveden vzrok aretacije, n.pr. sodelavec Posebnega inšpektorata policije v Via Bellosguardo, skvadrist, udeleženci akcij čiščenje terena (rastrellamenti) itd., kar pa je danes nemogoče preverjati. Ti podatki nam ilustrirajo, česa so jugoslovanske oblasti takrat dolžile posameznike, ni pa neposrednih dokazov za njihovo resnično krivdo, op.a.

³⁵ Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della Regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale, izdal Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, Videm 1987–1993.

letom in en otrok, ki naj bi umrl v Splitu. Za 159 oseb je v jugoslovanskih virih najti podatke, da so bili po maju 1945 v zaporih ali taboriščih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji in torej niso bili usmrčeni maja 1945. Ubitih in vrženih v fojbe je tako največ 423 oseb, pristojnih v tržaški pokrajini.

Med 582 umrlimi je bilo največ tistih, ki so kot pripadniki raznih vojaških, paravojaških in policijskih enot nosili orožje, in sicer 409. Med usmrčenimi je tudi en slovenski partizan.³⁶ Med 173 civilisti je, po podatkih iz jugoslovanskih virov, bilo vsaj 75 takih, ki jih je bremenila fašistična preteklost oziroma delovanje, ki ga zaradi pomanjkanja dokazov težko imenujemo zločinsko, je pa tako bilo po ostrih merilih, ki so veljala ob koncu vojne.

Le 242 od skupaj 582 umrlih je bilo rojenih na območju Julijske krajine, Dalmacije oz. Jugoslavije, od teh 147 na območju tržaške pokrajine. Ostalih 340 je bilo iz drugih italijanskih pokrajin, največ z juga. Zaradi italianizacije priimkov je narodnost težko ugotoviti. Na osnovi imen in priimkov očeta in matere ter s pomočjo evidenc o poitalijančenih priimkih lahko domnevamo, da je bilo med 242 rojenimi na etnično mešanem območju osemnajst Slovencev, po en Hrvat, Rus in Nemeč. Če pa skušamo ugotoviti poreklo, ki ni povezano z opredeljevanjem posameznika o njegovi nacionalni pripadnosti, lahko slovensko poreklo vsaj po enem od staršev predvidevamo pri vsaj 78 umrlih, pri 28 hrvatsko, pri 7 nemško, pri 1 poljsko in 1 madžarsko.³⁷

Po doslej ugotovljenih podatkih je bilo na območju nekdanje goriške pokrajine ubitih ali umrlih v ujetništvu 892 oseb, med njimi 653 pripadnikov orožanih formacij (32 slovenskih domobrancev) in 247 civilistov (med njimi 49 žensk). Med pripadniki orožanih formacij, z izjemo domobrancev, je odstotek tistih, ki so rojeni na območju Goriške, zanemarljiv in jih lahko upoštevamo kot Italijane. Med civilisti je 120 Italijanov, 58 Slovencev, 40 slovenskega porekla, 5 Hrvatov, 1 Žid, 1 rojen v Jugoslaviji, 3 nemškega porekla in 2 hrvaškega porekla po enem od staršev. Pri 13 je nacionalna pripadnost neugotovljena. Poleg teh 892 je v raznih seznamih najti še 233 oseb, za katere so podatki izredno pomanjkljivi. Te osebe so bile verjetno med tistimi, ki so bili sicer deportirani in so bili obravnavani kot vojni ujetniki. Veliko med njimi se jih je nato neposredno vrnilo na svoje domove v Italiji, zato tukajšnje oblasti njihove vrnitve niso zabeležile.³⁸

Bistveno težje je ugotavljanje števila umrlih za območje slovenske Istre, ker ni primarnih virov, ostali pa so nezanesljivi, saj se je velika večina svojcev aretiranih odselila v Italijo in je nemogoče izvesti terensko raziskavo. V celotni Istri in Reki naj bi bilo deportiranih okrog 850 ljudi, od katerih se jih 670 ni vrnilo, ne vemo pa, koliko od teh s področja slovenske Istre. Iz posrednih virov pa lahko sklepamo, da aretacije v slovenski Istri niso bile množične in je tako likvidiranih iz tega območja verjetno manj kot sto.

Ker je bilo veliko aretiranih in deportiranih iz drugih italijanskih območij, je možno, da je končna številka manjša od navedene, ker za marsikoga, ki se je vračal neposredno v domač kraj, to pa je bilo prej pravilo kot izjema, tega tukajšnji uradi niso evidentirali in je upoštevan kot pogrešan. Aretirani pa so bili tudi nekateri, ki niso bili pristojni v tržaško ali goriško pokrajino in pri teh evidencah niso vštet. Glede na to, da so že upoštevani pripadniki policijskih in vojaških enot, ki so tam delovale, število teh ostalih verjetno ni veliko. V evidenci niso zajeti aretirani Slovenci in pripadniki drugih jugoslovanskih narodov v raznih kolaboracionističnih enotah, ki so

³⁶ V seznamu inštituta je Mario Spacal naveden kot »bersagliere RSI«, aretiran 17. maja 1945 v bolnici v Malem semenišču v Gorici. Bil je Slovenec. V partizane je odšel julija 1944, bil v brigadi Ivana Gradnika, ujet januarja 1945 v okolici Tolmina in kot ranjenec v bolnici v Malem semenišču v Gorici po pomoti aretiran ter nato skupaj z drugimi likvidiran, v ARS, I, f. AIS, ae 142.

³⁷ N. Troha, Seznam ubitih in umrlih, aretiranih s strani jugoslovanskih oblasti maja 1945, pristojnih v današnje tržaško pokrajino, elaborat, hrani avtorica. Pri ugotavljanju umrlih z območja današnje tržaške pokrajine sem se oprla predvsem na podatke v knjigi Caduti, dispersi..., cit., ki sem jih dopolnila s podatki v jugoslovanskih virih, ki so na razpolago. Predvsem me je zanimalo, česa je jugoslovanska stran dolžila te ljudi, podatki o njihovi usodi in narodnostno poreklo. Podatki o umrlih z območja sedanje tržaške pokrajine so v ARS, I, največ v zbirki AIS, v arhivskih enotah 35, 129, 131, 134, 140, 141, 143, 418, 465, v fondu MOS Trst, mapa 7a, v fondu CKZKS, šk. 52, v ARS, II, v fondu PNOO, fasc. 225a, v AMNZ, 218/10, seznamu pripornikov UDV za Slovenijo, 218/10, registri. Seznam, ki sem ga izdelala, tako vsebuje domnevno krivdo, ki pa je danes za mnoge težko dokazljiva, zato je internega značaja.

³⁸ N. Nemeč, zbirni seznam usmrčenih za območje goriške pokrajine v njenih rapalskih mejah, Goriški muzej.

ob koncu vojne v Julijsko krajino prišli z drugih območij. Ker so se slednji pred prihodom jugoslovanske armade praviloma umaknili na območje, ki so ga kontrolirali zahodni zavezniki, in jih zasledimo v njihovih taboriščih, tudi teh verjetno ni bilo veliko.

Riassunto

La storiografia slovena e la questione delle »foibe«

Nevenka Troha

La relazione è stata presentata al seminario »Identità e storia della Repubblica. Per una politica della memoria nell'Italia d'oggi«, tenutosi a Roma il 26 e il 27 luglio di quest'anno.

La relazione prende in esame il lavoro degli storiografi sloveni che hanno preso a studiare il suddetto problema – a differenza della storiografia italiana – relativamente tardi. È nella seconda metà degli anni ottanta che la questione degli arresti, delle deportazioni e delle condanne a morte eseguiti nel mese di maggio del secondo dopoguerra, incomincia a interessare più profondamente la storiografia slovena. Di conseguenza il lavoro fatto al di qua del confine è meno voluminoso e meno articolato di quello eseguito in Italia. Il motivo si può intravedere sia nella difficoltà di consultazione di importanti archivi sloveni e jugoslavi che nella priorità data dallo stato ad altre ricerche. Si possono sommare a questi argomenti pure l'inferiorità numerica slovena in fatto di istituzioni storiografiche ma anche in fatto di filoni di ricerca.

La seconda parte di questa relazione tratta le differenze interpretative delle due scuole storiografiche. L'autrice è convinta che le differenze sulla questione delle »foibe« siano nascoste soprattutto nelle discontinuità interpretative delle due storiografie. I fatti e le linee di ricerca vengono più o meno condivisi dagli addetti ai lavori di tutte e due le parti in causa. Le differenze vengono dunque tracciate sulla diversa interpretazione del termine occupazione – liberazione della Venezia Giulia nel maggio del 1945. Il motivo è non la quantità di quelli che furono interessati dal fenomeno »foibe« formano il secondo punto di scontro tra le due storiografie. Il terzo punto si potrebbe ricercare nelle cause del fenomeno. Seguendo una linea ben conosciuta della storiografia antifascista italiana, la storiografia slovena individua le cause di questo cruento secondo dopoguerra nel fascismo che in queste terre di confine ha lasciato un evidente segno di malessere. La storiografia italiana di confine ha intrapreso – tralasciando negli ultimi anni questo fatto – una strada nuova che non coincide con le conclusioni della storiografia slovena.